

Савчук Н. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичного мовознавства

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СКЛАДОВА МОТИВАЦІЇ СЛІВ-РЕАЛІЙ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню слів-реалій у художньому тексті. Узагальнено й систематизовано теоретичні матеріали з теми дослідження. Розглянуто особливості зв'язку мови з культурою та визначено поняття «реалії» в сучасному мовознавстві. Виявлено, що в основі семантики слів-реалій знаходиться національно-культурна мотивація, тобто слова-реалії виникають у мові як відображення номінації об'єктів культурного (матеріального світу), до яких належать предмети побуту, міфологічні та історичні традиції тощо. Виявлено і проаналізовано слова-реалії, мотивовані національно-культурною специфікою в українській прозі.

Ключові слова: слово-реалія, мова, українська етнокультура, українська проза, мотивація, номінація, національно-культурна специфіка.

Постановка проблеми. Лексична система мови належить до унікальних категорій, оскільки в семантиці слів відображено не лише когнітивні процеси мислення та концептуалізації об'єктів дійсності, а й національно-культурні традиції й історія народу. Слово виникає не ізольовано у свідомості мовця, воно є результатом і надбанням історії, адже з'являється в певний часовий прошарок, відображає потреби народу в найменуванні тих чи інших предметів – елементів побуту, культурних свят і традицій, вірувань тощо. У сучасній лінгвістиці лексичні одиниці, які мотивовані національно-культурною специфікою, іменуються «реалії». У словах-реаліях відображено мотиви ціннісних орієнтирів і соціально-культурні стереотипи буття народу. Варто зауважити, що національно-культурний досвід нації є порівняно стабільним щодо лексичної системи мови, до складу якої постійно входять нові слова, тобто культурна складова слів-реалій визначається довготривалими умовами розвитку історії та культури нації.

Актуальність дослідження зумовлено інтересом до особливостей відображення національно-культурної спадщини народу в лексичній системі української мови та семантики слів-реалій, маркованих національно-культурною специфікою. Виявлення мотивації слів-реалій національно-культурними традиціями дасть змогу зрозуміти менталітет мовної спільноти, що становить цінність для етнолінгвістики й когнітивної лінгвістики.

Метою статті є виявлення національно-культурної складової мотивації слів-реалій у художньому тексті, систематизація поняття «слова-реалії», виявлення основних мотивів, які простежуються в їх семантиці в українській прозі. Вибір матеріалу дослідження зумовлено тим, що кожен художній твір є самобутнім джерелом знань про історію та культуру, в якій його створено, відповідно, слова-реалії є невід'ємним компонентом лексико-стилістичної системи прози, що створює її національно-культурний колорит.

Дослідженню зв'язку мови й культури присвячені численні розробки українських науковців (А. Вежицька [3], Г. Гайдай [5], О. Грищеня [6], К. Терещенко [12], В. Філіппов [13], О. Хорошун [14]). Згідно із цими дослідженнями, знання та досвід людини про навколишню реальність відображаються в концептах (поняттях), які вербалізуються в мові за допомогою відповідних лексико-стилістичних засобів. У концептах відображено культурний досвід народу, його традиції, міфологію, історію тощо. Відповідно, без мови неможлива передача культурної інформації, а розвиток культури створює підґрунтя для входження в мову нових понять, що формують лексичну систему української мови.

Низка досліджень присвячена аналізу поняття «реалії» та його місця в лексичній системі української мови. Реалії розглядаються науковцями як національно-культурні лексичні маркери (О. Аксютіна [1], О. Білецька [2], А. Волошина [4], О. Садовнікова [9], М. Сливка [10] та ін.). Спершу реалії визначали як денотати об'єктів матеріального світу. Сьогодні встановлено, що реалія – це слово, яке містить етнокультурну інформацію.

Незважаючи на велику кількість досліджень, проблеми вербалізації реалій у мові й інтерпретації їх семантики залишаються невирішеними. Зокрема, враховуючи, що слова-реалії мотивовані національно-культурною специфікою, складність для дослідження становить аналіз історичної та культурної інформації в їх семантиці. Варто зауважити, що слова-реалії є елементом текстів різного жанру. Особливий інтерес становлять слова-реалії в художніх текстах, оскільки завдяки їм письменники створюють унікальний історичний і культурний колорит зображуваних подій, що дає змогу ефективно реалізувати авторський задум.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українській прозі слова-реалії відзначаються широким тематичним розмаїттям. У словах-реаліях відображено мотиви релігійних традицій українців, наприклад: *У цьому аспекті фон Лібих був овіяний ореолом певної містичної слави, чим наче утверджував незбагненні традиції Відня, з його антропософією Штайнера, безоднями й вершинами Майрінка та іншими окультурними лицарями давноминулих часів* [7, с. 7]. У цьому прикладі слово-реалія *ореол* походить із вірувань українців в існування особливого світла навколо чола святої людини. Мотив цього символу простежується в християнстві на іконах, релігійних скульптурах тощо.

До слів-реалій в українській прозі належать найменування титулів і понять, які вербалізують соціальний статус людини, таких як *паніч*: *Як справжній паніч, він усюди брав із собою невеличкий, красиво оздоблений ціпок* [7, с. 14]; або *панночка*: *Зраджуючи таємниці свого товариша, шістдесят років потому Чиж-Вишеньський писав, що у Себастьяна з-поміж безлічі*

фавориток, які охоче бігали на побачення з ним, була одна **панночка**, якою він дорожив понад усе [7, с. 17]. Панич/панночка – це молода неodrжена/незаміжня особа, яка є сином/дочкою пана. В українській мові це слово-реалія вживається для позначення належності молодої людини до привілейованих верств населення. В основі мотивації слів-реалій *панич/панночка* лежить належність до високого соціального статусу. Як відомо, в Україні в період кріпацтва населення ділилося на панів і кріпосних.

Побут українського народу послугував виникненню слів-реалій, у семантиці яких відображено мотиви умов життя українців. Серед таких слів-реалій у художній прозі знаходимо слова, що номінують предмети одягу українців, наприклад: *Біла, наче сніг, шкіра, великі сині очі, повні, мов налита вишня, губи, гаптований камзол і тростина* [7, с. 38]; або елементи одягу чи прикраси, наприклад: *Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії* [8, с. 6]. В українській мові та етнокulturі слово-реалія *камзол* використовується для позначення «старовинного чоловічого одягу до колін, який щільно облягає тіло людини. Одяг не має рукавів» [11, с. 83]. Слово-реалія *кісник* в українській мові та етнокulturі вживається в значенні стрічки для вплітання в косу, тобто це особливий вид прикрас для жінок. В українській прозі використовуються слова-реалії, які відображають уявлення українців про один із елементів одягу – черевики, наприклад: *Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квіти та стрічки і розсипала їх по столі, застеленому білою скатертю; принесла й поставила на лаві червоні сап'янци* [8, с. 8]. Слово-реалія *сап'янци* в українській мові та етнокulturі вживається на позначення чобіт або черевиків, які пошиті із сап'яну – це особливий вид тонкої м'якої шкіри, що здобувають і виготовляють із козячих шкір.

В українській прозі використовуються слова-реалії, мотивовані знаннями про предмети побуту, такі як посуд, наприклад: *Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горщика зостався в Карпових руках* [8, с. 7]. Слово-реалія *глиняник* уживається в українській мові та етнокulturі на позначення посуду, в якому українці розводили глину або крейду. Цією сумішшю мазали стелю і стіни. Традиційним українським посудом є глечик, наприклад: *Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату і стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришить сала* [8, с. 11]. Слово-реалія *глечик* використовується для номінації глиняної посудини, яка має широку нижню частину. У глечиках українці зберігали молоко, рослинне масло, сметану тощо.

До предметів побуту в українській культурі можна зарахувати елементи оздоблення української хати або особисті речі, наприклад: *Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бандуру, куріть люльку, як наша пані економша* [8, с. 20]. Слово-реалія *люлька* асоціюється в українській культурі з курінням. Люлька – це особливе приладдя для куріння, яке складається з округлої чаші для тютюну й довгастої трубки для проходження диму.

Невід'ємним атрибутом української хати та української історії є піч, наприклад: *Вже Мотря напярла півпочинка й почала приставлять до печі обід, як Кайдашиха зізла з печі й сіла за гребінь* [8, с. 15]. Слово-реалія *піч* в українській мові вживається на позначення «споруди з цегли або каменю, призначеної для опалення приміщення, випікання хліба та інших борошняних виробів, варіння страв, напоїв і т. ін.» [11, с. 551]. В українській

етнокulturі *піч* є символом материнського початку. Символіка печі мотивована віруваннями в те, що піч – це оберіг домашнього комфорту й миру в сім'ї.

Символом української етнокulturі є рушник. В українській прозі знаходимо вираз *білий рушник*, наприклад: *Глиняник покотився на середину двору, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник* [8, с. 7]. Слово-реалія *рушник* в українській мові використовується для номінації довгастого шматка тканини білого кольору, на якому вишитий український орнамент. Рушники в українській культурі асоціюються із захисною та застережною символікою. Їх розвішували в житлі, використовували в народних обрядах.

Крім одягу, слова-реалії в українській прозі включають найменування українських страв, наприклад: – *Скажіть... – нерішуче озвався Стефан, скуштувавши маківника* [7, с. 51]. Слово-реалія *маківник* виникло в українській мові та культурі на позначення коржика, який виготовляли з маком і медом. Крім слів-реалій, які номінують їжу, в українській прозі вживаються слова-реалії для українських напоїв, наприклад: *«Треба витити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голоду аж шкура болить»*, – *подумав Кайдаш і зайшов у шинок* [8, с. 4]. Як відомо, горілка – це «міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту і води в певній пропорції» [11, с. 130]. Це слово-реалія чітко асоціюється з українською етнокulturою, оскільки вважається, що горілка – це напій, який був розповсюджений в українському селі. Горілку, як правило, вживали в спеціальному місці – шинку. Це слово-реалія вживається для номінації невеликого закладу, де продавалися на розлив спиртні напої.

До предметів, які асоціюються з українською культурою, належать музичні інструменти. Зокрема, в українській прозі знаходимо згадку українського музичного інструмента, розповсюдженого на Гуцульщині, – *трембіти*: *Зачувши той звук, старі лемки з околиці дістали свої трембіти і трембітували так, аж ставало сторчма волосся* [7, с. 66]. Слово-реалія *трембіта* вживається для номінації «народного духовного музичного інструменту гуцулів у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів» [11, с. 242].

Історія та культура українського народу нерозривно пов'язані з міфологією. Міфологічні мотиви сприяли поповненню складу української мови словами на позначення різних міфічних істот, свят тощо, наприклад: *Що, коли справді Господь є, і кличе його до Себе, але він, Лянге, збочив із прямого шляху, і зараз на своїй учті його душу готуються роздерти уцирі та демони?* [7, с. 527]. Слово-реалія *уцир* – це міфологічна назва вампіра, тобто живого мерця, який існує завдяки тому, що п'є кров живих людей.

Свята й вірування українців послугували основою для появи слів-реалій на позначення українських свят. Вони можуть стосуватись релігійних або язичницьких ритуалів (як зустріч весни тощо), наприклад: *І то була дивна учта, бо господиня приготувала кутю, як на Різдо, зварила узвару і частувала всіх хлібами, яблуками, маком і медом, як на Спаса* [7, с. 67]. Слово-реалія *Спас* в українській мові вживається для позначення церковного свята. Історично це свято асоціюється зі Спасителем Ісусом Христом. Слово *Спас* – це скорочення від лексичних одиниць *Спасіння* або *Спаситель*.

Висновок. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що в основі семантики слів-реалій в аналізованих художніх текстах лежать умови побуту українців, їхня історія та

міфологія. Зокрема, в ході аналізу виявлено такі основні мотиви, які простежуються в семантиці слів-реалій: 1) релігійні мотиви (християнські традиції); 2) побутові мотиви (умови життя українського народу – одяг, їжа тощо); 3) міфологічні мотиви (уявлення про існування різних міфічних істот); 4) історичні мотиви (знання українців про певні події в історії розвитку України – панство і кріпацтво).

Подальший інтерес для дослідження становить аналіз символічного коду в семантиці слів-реалій в українській прозі.

Література:

1. Аксютіна О.В. До проблеми головних концептів етнолінгвістики / О.В. Аксютіна // Вісник СумДУ. Серія «Філологія». – 2007. – № 1. – Том 2. – С. 5–10.
2. Білецька О.О. Мовні реалії як вербальне вираження специфічних рис національних культур / О.О. Білецька // Питання культурології. – 2014. – Вип. 30. – С. 20–27.
3. Вежицька А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицькая. – М.: Рус. словари, 1996. – 416 с.
4. Волошина А.В. Безеквівалентна і фонова лексика у східнослов'янських мовах: дис. ... канд. пед. наук: спец. 10.02.17 / А.В. Волошина. – Кіровоград, 2001. – 195 с.
5. Гайдай Г.А. Роль лексико-семантичного поля у відтворенні мовних картин світу / Г.А. Гайдай // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2012. – Том 24(65). – № 1–2. – С. 291–296.
6. Грищенко О. Поняття мовної та концептуальної картин світу у науці про мову / О. Грищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2012/ponyattya-movnoji-ta-kontseptualnoji-kartyn-svitu-u-naustipro-movu/>.
7. Дереш Л. Миротворець. Повісті та оповідання / Л. Дереш. – Львів: Кальварія, 2013. – 196 с.
8. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я / І. Нечуй-Левицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kharkivosvita.net.ua/files/Kaydasheva_Sim_Ya.pdf.
9. Садовнікова О.П. Національно маркована лексика в рекламному зверненні: лексико-семантичний аспект / О.П. Садовнікова, Н. Коломієць // Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми: матеріали Дев'ятої всеукр. наук.-практ. конф., Суми, 5–6 червня 2013 р. / уклад.: О.Г. Ткаченко. – Суми: СумДУ, 2013. – С. 80–83.
10. Сливка М.І. Функціонально-когнітивні відповідники українських історико-культурних реалій в англійських виданнях: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.16 / М.І. Сливка; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – К., 2007. – 206 с.
11. Словник української мови: в 11 томах / [А.П. Білоштан, М.Ф. Бойко, В.П. Градова, Г.М. Колесник, О.П. Петровська, Л.А. Юрчук] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>.
12. Терещенко К.В. Мовне втілення концептуальної картини світу / К.В. Терещенко // Перекладацькі інновації: матеріали II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, Суми, 15–16 березня 2012 р. / ред. кол.: С.О. Швачко, І.К. Кобякова, О.О. Жулавська та ін. – Суми: СумДУ, 2012. – С. 27–30.
13. Філіппов В.Л. Мовна картина світу як внутрішній аспект культури / В.Л. Філіппов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – Вип. 2 (116). – С. 38–40.
14. Хорошун О.О. Мовна та концептуальна картини світу в дослідженнях сучасної лінгвістичної науки / О.О. Хорошун // Глухівські читання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. – Глухів, 2011. – С. 241–246.

Савчук Н. М. Национально-культурная составляющая мотивации слов-реалий в художественном тексте

Аннотация. Статья посвящена исследованию слов-реалий в художественном тексте. Обобщены и систематизированы теоретические материалы по теме исследования. Рассмотрены особенности связи языка с культурой и определено понятие «реалии» в современном языкознании. Выявлено, что в основе семантики слов-реалий находится национально-культурная мотивация, то есть слова-реалии возникают в языке как отображение номинаций объектов культурного (материального) мира, к которым принадлежат предметы быта, мифологические и исторические традиции и др. Выявлены и проанализированы слова-реалии, мотивированные национально-культурной спецификой, в украинской прозе.

Ключевые слова: слово-реалия, язык, украинская этнокультура, украинская проза, мотивация, номинация, национально-культурная специфика.

Savchuk N. The national-cultural constituent of the motivation of the nationally specific lexis in the literary text

Summary. The article is devoted to the research of the nationally specific lexis in a literary text. The author studied and systematized the theoretical materials on the topic of research. The peculiarities of language and culture connection and determination of the concept “nationally specific lexis” in the modern linguistics have been considered. It has been established that the semantics of the nationally specific lexis is based on the national-cultural motivation, i.e. the nationally specific lexis appear in the language as a reflection of nomination for the objects of cultural (material) world, to which the house ware, mythological and historical traditions and other beliefs belong. In the research the author detected and analyzed the nationally specific lexis, motivated by the national-cultural specificity in the Ukrainian prose.

Key words: nationally specific lexis, language, Ukrainian ethnic culture, Ukrainian prose, motivation, nomination, national-cultural specificity.